

رباط‌های مکه در قرون میانه اسلامی

(The Ribats in Mecca during the Medieval Period;
BSOAS, V.61, N.1, pp.29-50)

* ریچارد مُرتل

* محمدحسین رفیعی

چکیده:

شهر مکه در قلب جهان اسلام، پایگاه وحدت و یکپارچگی تمام اقوام و گروه‌های مسلمانی بود که از اقصی نقاط قلمرو گسترده جهان اسلام به این دیار پای می‌نهادند. اداره و تسلط بر اوضاع مکه همیشه برای سلسله‌های حکومتگر در تاریخ اسلام اهمیت داشته و گاه محل نزاع نیز بوده است. در این میان به نظر می‌رسد اداره شهر، رسیدگی به امور اجتماعی و اقتصادی ساکنان و مدیریت رویداد عظیم حج در طول تاریخ، مستقل از رقابت‌های سیاسی انجام می‌شده است. آیین ماندگار وقف یکی از راهبردهای اثرگذار مسلمین برای شکل دادن به نوعی نظم اجتماعی در راستای کاهش فاصله طبقاتی و دستگیری از مستمندان بوده و به عنوان یکی از مظاهر مدیریت اجتماعی - اقتصادی در جامعه مسلمین رواج داشته است. شهر مکه، به عنوان پایگاه و موطن اسلام نیز، از این قاعده مستثنا نبوده است. ساخت و وقف رباط، به مثابه اقامتگاهی موقت جهت اسکان زائران، حاجیان یا

* ریچارد مُرتل Richard T. Mortel

* دکترای تاریخ اسلام rafieemh@gmail.com

مجاوران مستمند مکی، از دیرباز در شهر مکه سابقه داشته است. در این مقاله با جستجوی مشخصات رباط‌های مکه میان متون تاریخی دست اول، تلاش شده به بخشی از این نظم اجتماعی - که در پرتو وقف، جامعه مسلمین را شکل داده - نگریسته شود. اطلاعات قریب به شصت رباط، از قرن چهارم تا میانه قرن دهم، در منابع موجود است که ضمن گردآوری اطلاعات مرتبط بدان‌ها، جمع‌بندی خوبی از تقسیم‌بندی‌های اجتماعی، قومیتی و... نسبت به سازندگان، واقفان و حتی موقعیت جغرافیایی احداث این رباط‌ها ارائه شده است.

کلیدواژه‌ها: حج، مکه، وقف، رباط، بناهای عام‌المنفعه

تعریف رباط در سنت اسلامی

ماهیت و اساس شکل‌گیری نهاد اسلامی «رباط» در قرن دوم هجری، از سواحل جنوبی دریای مدیترانه در شمال آفریقا برخاسته است؛ جایی که امروز سرزمین تونس نام دارد. رباط‌ها در مرحله نخست رونق و گسترش خود، اساساً دژهایی نظامی بودند که در نقاط سوق الجیشی مرز سرزمین‌های مسلمین ساخته می‌شدند تا مجاهدان از جان گذشته - که عمر خود را وقف جهاد فی سبیل الله کرده بودند - از مرزهای جهان اسلام در مقابل کفار دفاع کنند.

اما برخلاف مرزهای غربی قلمرو اسلام، رباط‌های مشرق‌زمین از قرن چهارم به بعد دچار تغییرات اساسی شدند. از آن زمان به بعد، یک رباط، نهادی عام‌المنفعه بود که توسط انسانی خیر ساخته شده بود تا وسایل آسایش و راحتی را برای مسافران مسلمان، فقرا و در راه ماندگانی فراهم کند که عموماً صوفی بودند.

چنین تفاوت‌هایی در مصر، عصر ممالیک، نیز تقویت شد؛ چراکه در اثر رواج تصوف، خانقاه و رباط به نهاد عام‌المنفعه مشابهی تبدیل شد. در واقع به نظر می‌رسد «خانقاه» مسجدی محسوب می‌شده که میزبان صوفیان بی‌خانمان بوده و رباط، سرپناهی برای عموم فقرا و مفلسان بوده که خرقة طریقتی خاص از صوفیان را به تن نداشته‌اند (امین، ۱۹۸۰م، صص ۲۰۵-۲۰۱).

ذکر این نکته حایز اهمیت است که با وجود تأثیرات فرهنگی ممالیک بر شبه جزیره و حرمین شریفین، هیچ سند و مدرک روشنی دال بر وجود خانقاه، پیش از تسلط دولت عثمانی، در مکه وجود ندارد. حال آنکه رباط‌هایی همچون رباط «رامشت» از سال ۵۲۹، همزمان با حکومت فاطمیان، با هدف سکونت صوفیان در مکه تأسیس شده است. مخارج هر رباط در سند وقفیه‌اش درج شده بود که برای زمانی محدود یا نامحدود در نظر گرفته شده بود. همچنین واجدین شرایط بهره‌مندی از امکانات رباط نیز به‌طور کامل شرح داده شده بود.

رباط‌های مکه

از آن جهت که رباط مسکن عابدان و صوفیان و زاهدان بوده است، دور از ذهن نیست که نزدیک‌ترین نقاط به خانه خدا در شهر مکه، در اولویت ساخت رباط‌ها قرار داشته باشند. اما با توجه به وضعیت جغرافیایی شهر مکه و کمبود اراضی خالی در اطراف خانه خدا، احداث رباط‌ها با فاصله قابل توجهی از خانه خدا انجام شده است.

بر مبنای تک‌نگاری‌های ارزشمندی که از طریق دو منبع تاریخی مهم به دست ما رسیده، می‌توان به تعداد قابل توجهی از رباط‌های مهم شهر مکه دست یافت. این دو منبع عبارتند از: آثار تقی‌الدین محمد بن احمد فاسی و نجم‌الدین عمر بن فهد که هر دو متعلق به قرن نهم هجری هستند.

فاسی به سبب فضل تقدم و نیز اطلاعات ارزشمندی که درباره اسناد وقفیه رباط‌های مکه درج کرده، از اهمیت بیشتری برخوردار است. او بسیاری از اسناد وقفیه را عیناً در کتابش نقل کرده و بدین ترتیب تنها اثر برجای مانده از آن رباط‌ها را برای ما برجا گذاشته است. چه تمامی این ابنیه و آثار آن، توسط وهابیان نابود شده است (سامی اسکار، ۱۹۷۹م، صص ۶۷ - ۶۱؛ ابن سعد الرشید، ج ۱، ص ۶۹؛ جعفریان، ص ۸۰).

تعداد رباط‌هایی که قابلیت رهگیری از طریق متون و منابع مکتوب را دارد، به شصت عدد نمی‌رسد که از صدر اسلام تا زمان تسلط عثمانی‌ها بر حجاز در سال ۹۲۳ق. احصا شده‌اند. هیچ نشان و مدرکی از آثار این رباط‌ها امروزه یافت نمی‌شود و تنها معدودی از اسناد وقفیه آنها در «متحف آثار الحرم المکی» حفظ شده است (فعر، ۱۴۰۵ق، ص ۳۱۹). اسناد و شواهد متعددی حاکی از آن است که خرابه‌هایی از این ابنیه، تا میانه

قرن بیستم میلادی در مکه وجود داشته است، اما در اثر طرح‌های بازسازی و نوسازی بافت شهر مکه، تمامی آثار برج مانده از این بناها از بین رفته است. به هر حال، با بهره‌گیری از منابع مکتوب موجود، اطلاعاتی همچون تاریخ ساخت، واقف، شرح سند وقفیه، مکان دقیق رباط و هرگونه اطلاعات دیگری که پیرامون این ۵۹ رباط دستیاب شده، به شرح ذیل است:

* رباط ابن منده (۳۹۵ق.)

قدیمی‌ترین رباطی که اطلاعات آن در منابع تاریخی مضبوط است، توسط محمد بن اسحاق بن منده اصفهانی، در زمانی پیش از سال ۳۹۵ ساخته شده است. ابن منده حافظ، مفسر و نگارنده آثار زیادی در تفسیر قرآن بود که سفرهای متعددی به اقصی نقاط جهان اسلام داشت و در طول عمر خویش با ۱۶۰۰ تن از علمای اسلامی ملاقات کرد (ذهبی، ۱۹۶۰م، ج ۳، ص ۵۹؛ صفدی، ۱۹۴۹م، ج ۲، ص ۱۹۰). این رباط موازی سردر شمالی مسجد و دقیقاً مجاور دارالندوه‌ای که در قرن سوم توسط عباسیان به حرم اضافه شد، قرار داشته است. در رباط کنار در دارالندوه بود که روبه‌روی بازار سویقه قرار داشت. بازاری که در امتداد خیابانی به همین نام، در شمال حرم، بسط یافته بود (فاسی، ۱۹۸۵م، ج ۱، ص ۵۲۸؛ ۲۰۱۲م، ج ۲، ص ۶۲۵). فاسی بخت آن را داشته که از نزدیک کتیبه وقفیه این بنا را، که بالای آستانه در آن قرار داشته، مشاهده کند. در این کتیبه ذکر شده بود که این بنا برای اقامت هر حاجی اصفهانی، به مدت چهل روز در هر سال، و در طول ۱۰ ماه دیگر سال، برای هر مسلمان نیازمند بدون سرپناه، به مدت ۲۰ روز رایگان است. بر مبنای اطلاعات فاسی، این بنا پس از قرن نهم به «رباط برهان طبری» تغییر نام داده و شهرت ابراهیم بن یعقوب بن ابی‌بکر طبری مکی، که محدث و فقیهی مشهور در مکه بود، بر این بنا نهاده شده است (فاسی، ۱۹۵۹م، ج ۳، ص ۲۷۵) اما دلیل این امر روشن نیست.

* رباط السدره (۴۰۰ق.)

اگرچه اطلاعات بسیار اندکی درباره این رباط وجود دارد، اما مجموعاً دانسته است که بنای این رباط در منطقه دارالقواریر قرار داشته که در قرن دوم، توسط یحیی برمکی، وزیر هارون الرشید ساخته شده است (فاسی، ۱۹۵۹م، ج ۱، ص ۵۲۷).

از توضیحات ازرقی در باب این عمارت چنین بر می آید که رباط السدره، در فضای باز شرق آن ساخته شده و مقابل سر در بیت الله، از سوی مسعی، قرار داشته است؛ خیابانی عریض که به موازات حرم از شمال به جنوب کشیده شده بود، حد واسط میان این دو بنا بوده است (ازرقی، ۱۹۷۸م، ج ۲، صص ۷۵ و ۸۷).

فاسی هیچ اطلاعی در باب تاریخ احداث و واقف این بنا ارائه نکرده است؛ هر چند گمان می برد که تاریخ ساخت بنا نباید پیش از سال ۴۰۰ق. / ۱۰۰۹م. بوده باشد (فاسی، ۱۹۸۵م، ج ۱، ص ۵۲۷).

میانه قرن هشتم / چهاردهم، سلطان مملوک الملک صالح اسماعیل (۷۴۶ - ۷۴۳) عملیات بازسازی این رباط را اجرا کرد و به دلیلی نامعلوم، نام درخت سدره را بر آن نهاد (ابن تغری بردی، نجوم الظاهره، ج ۱۰، ص ۹۶).

* رباط الفوقانیه

بانی این رباط یکی از قهرمانه های خلیفه المقتدی (۴۸۷ - ۴۶۰) بوده و در مجاورت ضلع شمالی دارالندوه ساخته شده بود. این بنا نیز به اطعام فقرا و زهادی که جان و مال خود را وقف عبادت خداوند کرده بودند، اختصاص داشته است (فاسی، ۱۹۸۵م، ج ۱، ص ۵۲۹).

* رباط زرندی

این رباط نزدیک کوه اجیاد، در جنوب حرم ساخته شده بود. واقف آن، شیخ نجیب الدین ابوالحسن محمد بن جبرئیل، از اهالی زرنند ایران بوده است. هدف از احداث این رباط، تأمین زندگی و سرپناه برای اولاد رسول الله و ساداتی بوده است که از شهر زرنند به مکه می آمدند. فاسی از تاریخ دقیق احداث بنا مطلع نیست، اما در زمان خود عمر بنا را بیش از سیصد سال تخمین زده است (فاسی، ۱۹۸۵م، ج ۱، ص ۵۳۵؛ همو، ۱۹۵۹م، ج ۱، ص ۱۲۲). از آنجا که تاریخ نگارش این اثر فاسی در سال ۸۲۹ بوده، می توان قدمت بنا را به نیمه نخست قرن ششم هجری بازگرداند (فاسی، ۱۹۸۵م، ج ۲، ص ۳۳۵؛ همو، ۱۹۵۹م، ج ۴، ص ۱۵۳).

* رباط السبتیه (۵۲۹ق.)

این رباط در جنوب حرم، در ربع اجیاد قرار داشته و توسط زنی مراکشی، از اهالی شهر سبتیه، ساخته شده است. تنها دانسته است که این بنا از سال ۵۲۹ وجود داشته است (فاسی، ۱۹۸۵م، ج ۱، ص ۵۳۵؛ همو، ۱۹۵۹م، ج ۱، ص ۱۲۲).

* رباط دمشقیه (۵۲۹ق.)

این رباط توسط زنی از اهالی دمشق، در ماه رجب سال ۵۲۹ ساخته شد تا پناهگاهی برای صوفیان، عالمان، قاریان قرآن و فقرایی از اهالی دمشق، عراق و غرب ایران باشد. چنین به نظر می‌رسد که این رباط قدیمی‌ترین بنایی باشد که در سند وقفیه آن نامی از صوفیه برده شده است. این بنا در جوار اجیاد در جنوب حرم قرار داشته است (فاسی، ۱۹۸۵م، ج ۱، ص ۵۳۵؛ عقد، ج ۱، ص ۱۲۲).

* رباط رامشت (۵۲۹ق.)

در رمضان سال ۵۲۹ق، شیخ ابوالقاسم رامشت بن حسین (م. ۵۳۴ق.) این رباط را نزدیک باب الحزوره، در سمت غربی حرم، تأسیس کرد. خوشبختانه سند وقفیه این بنا، که بر لوح سنگی حجاری شده، هم‌اکنون در «متحف آثار الحرم المکی» حفظ شده است. القاب و عناوینی که در آن کتیبه شیخ رامشت را خطاب کرده، نشان‌دهنده جایگاه والای مذهبی و خدمات گسترده وی در امور عام المنفعه، در دو شهر مکه و مدینه است (فعر، ۱۴۰۵ق، ص ۳۶۲). افزون بر احداث رباط، شیخ رامشت در سال ۵۳۲ق، شخصاً ناودان و جامه ابریشمی کعبه را تجدید کرد.

فاسی، رامشت را به عنوان یکی از برجسته‌ترین و خیرترین تجار ایرانی در مکه ستوده است (فاسی، ۱۹۸۵م، ج ۱، ص ۳۸۳؛ همو، ۱۹۵۹م، ج ۴، ص ۳۸۵ [راموشت]).^۱

۱. متن کتیبه بدین شرح است: «هذا ما أوقف و تصدق الشيخ الأجل معین الدین شیخ الاسلام؛ غیاث الحرمین جمال الطائفتین ابوالقاسم رامشت ابن الحسین بن شیرویه ابن الحسین ابن جعفر الفارسی جمیع هذا الرباط بجوار عزوره عند باب الحرم الشریف علی جمیع الصوفیه الرجال دون

رباط رامشت برای اسکان مسافران صوفی مذکر - بدون اعتنا به طریقت آنها - که از عراق، خوزستان و کل ایران؛ با هدف حج بیت الله الحرام یا سکونت در شهر مکه به آنجا پای نهاده بودند، در نظر گرفته شده بود. وقفنامه بر حرمت حضور زنان در این رباط تأکید کرده است (فاسی، ۱۹۸۵م، ج ۱، ص ۵۳۰؛ فعر، ۱۴۰۵ق، ص ۳۶۰).

طبق گزارش‌های موجود، رباط رامشت دو مرتبه به صورت اساسی بازسازی شده است؛ نخست در اثر صدمات آتش‌سوزی در شوال سال ۸۰۲، که به کعبه نیز سرایت کرد، چند تن به‌طور مشترک به بازسازی بنای رباط همت گماردند که مشهورترین ایشان شریف حسن بن عجلان، امیر مکه، بود. وی تا پایان سال ۸۱۷، حدود دویست مثقال طلا برای بازسازی بنا صرف کرده بود (فاسی، ۱۹۵۹م، ج ۴، ص ۳۸۵).

سی و هفت سال پس از این بازسازی، بنا دوباره فرسوده شد و هنگامی که احمد بن عبدالعزیز در سال ۸۳۹ در طبقه سوم رباط مشغول تدریس صحیح بخاری بود، سقف آن فرو ریخت. نیم قرن پس از بازسازی اولیه، به سبب فرسودگی عمارت در سال ۸۵۴، رباط در اختیار وکیل ناظر خاص حرم قرار گرفت تا بازسازی شود. اما علمای قاهره اجازه آن را جایز ندانستند. اما سال بعد این مکان توسط ناظر حرم، بردک بیک تاجی، از اساس ساخته شد و مدرسه‌ای در آن احداث گردید. از این تاریخ به بعد، رباط رامشت تغییر نام داد و رباط ناظر خاص نامیده شد. با این حال مدرسه علمی درون رباط، هنوز با نام رامشت شهرت داشته دارد (ابن فهد، ۱۴۰۳ق، ج ۴، صص ۳۰۰-۲۹۹).

افزون بر بازسازی‌های دوره‌ای رباط، سند وقفیه‌ای در «متحف الآثار المکی» وجود دارد که در تاریخ ذوالحجه سال ۶۱۴ق، بر لوحی سنگی حکاکی شده است. طبق این سند، ابوبکر بن عمر همدانی، محدث و شیخ متصوفه مسجدالحرام، به همراه ناخدا اسماعیل بن عبدالرحمان ناطور سلمی، قطعه زمینی را در زقاق بازان، وقف رباط رامشت کردند.

النساء اصحاب المرقعة من سائر العراق و خراسان الحاج و المجاورين وقفا مؤبداً و صدقة محرمة محبسة إلى أن يرث الله الارض و من عليها و هو خير الوارثين فمن غيره أو بدله فعليه لعنة الله و لعنة اللاعنين و الملائكة و الناس أجمعين و لا قبل الله منه صرفاً و لا عدلاً و لا اقام له يوم القيامة وزناً و ذلك في شهر رمضان سنة تسع و عشرين و خمسمائة». (فعر، ۱۴۰۵ق، ص ۳۶۲).

درآمدی که از اجاره این زمین به دست آمد، صرف بخشی از هزینه‌های نگهداری رباط می‌شد (فعر، ۱۴۰۵ق، ص ۳۵۰).

* رباط ارسوفی (۵۷۱ق)

دو تن بانی ساختمان این رباط بوده‌اند؛ عفیف عبدالله بن محمد ارسوفی (م. ۵۹۳ق.) که تاجری سوری الاصل و ثروتمند در مصر بود و به واسطه تعدد ابنیه خیریه‌ای که در مصر و حجاز ساخت، شهرت گسترده‌ای داشت (فاسی، ۱۹۸۵م، ج ۱، ص ۵۲۶؛ همو، ۱۹۵۹م، ج ۱، ص ۲۲). افزون بر نیمی از بنای رباط، که در سال ۵۷۱ ساخته شد، ارسوفی مستقلاً مدرسه‌ای نیز در مکه تأسیس کرد؛ بانی دوم رباط، شاعر برجسته، قاضی فاضل، عبدالرحمان بن علی بیسانی (م. ۵۹۶ق.) بود که شهرتش را مدیون وزارت صلاح‌الدین و منشی‌گری دربار ایوبیان بود. او نیز تاجری ثروتمند بود که کالاهای تجاری‌اش از هند به غرب مراکش می‌رفت (ابن خلکان، ۱۹۶۸م، ج ۳، ص ۱۶۲؛ سبکی، ج ۴، ص ۲۵۳؛ ابن عماد، ج ۴، ص ۳۲۴).

درباره مکان این رباط اطلاعاتی از سوی فاسی به دست نرسیده، اما وی متن وقفنامه بنا را آورده است. طبق این سند، که بر لوح سنگی سردر بنا حجاری شده بود، خدمات این رباط به تمام مردان فقیر و ابن السبیل؛ اعم از عرب و عجم، که با هر قصدی به زیارت مکه می‌آمدند، اختصاص داشته است. در این سند نیز زنان صراحتاً از این خدمات محروم هستند. در نهایت اگر هریک از ساکنان قصد سفر به خارج از مکه را کرد و مسافتی بیش از حد ترخص شرعی شهر را پیمود، خود به خود جای اقامت وی به نیازمند دیگری سپرده خواهد شد. البته به محض بازگشت به شهر می‌تواند دوباره در رباط ساکن شود (فاسی، ۱۹۸۵م، ج ۱، ص ۵۳۶).

* رباط مراغی (۵۷۵ق.)

رباط مراغی در مجاورت رباط السدره ساخته شده بود و به یکی از ورودی‌های شرقی حرم، به نام «باب الجنائز»، بسیار نزدیک بود. این رباط در ذی‌الحجه سال ۵۷۵ توسط ابوبکر محمد بن عبدالله بن عبدالرحیم مراغی (م. ۵۹۰ق.) قاضی بزرگ شهر مراغه وقف شده است. (فعر، ۱۴۰۵ق، ص ۲۹۸) هرچند هیچ اثری از این رباط باقی نمانده، اما

سند وقفیه آن، که بر لوح سنگی محجر است، در «متحف الآثار الحرم المکی» باقی مانده است. خدمات این رباط مختص صوفیان؛ اعم از عرب و عجم بوده است (فاسی، ۱۹۸۵م، ج ۱، ص ۵۲۷).

* رباط خاتون (۵۷۷ق.)

این رباط را شریفه فاطمه، دختر شریف حسنی ابولیلی محمد بن انوشیروان، در سال ۵۷۷ بنا نهاد تا سرپناهی برای مردان صوفی از عرب و عجم باشد. فاسی خود از این رباط بازدید کرده و نقل کرده که در زمانه وی، به نام رباط ابن محمود شناخته می شده است (فاسی، ۱۹۵۹، ج ۱، ص ۱۱۹ و ج ۳، ص ۲۹۳؛ همو، ۱۹۸۵م، ج ۱، ص ۵۲۹؛ ابن فهد، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۵۴۴).

* رباط ابوسماحه (۵۷۸ق.)

این رباط که در زمان فاسی به واسطه یکی از ساکنان مشهورش به این نام خوانده می شد، در شمال حرم و در نزدیکی کشتارگاه مرکزی مکه و شرق جاده ای که به قبرستان معلی منتهی می شد، قرار داشت (فاسی، ۱۹۸۵م، ج ۱، ص ۵۳۳؛ همو، ۱۹۵۹م، ج ۱، ص ۱۲۰ و ج ۷، ص ۸۳). این بنا در سال ۵۷۸ توسط امیر قیماز بن عبدالله، مملوک سلطان سلجوقیان روم قلیچ ارسلان (حک: ۵۸۸-۵۵۱) ساخته شد. قیماز حاکم بالفعل موصل در سال های ۵۷۱ تا ۵۹۵ بود که به دلیل احداث مدرسه، خانقاه و بیمارستان در شهر، چهره ای بخشنده و محبوب برای خود ایجاد کرده بود (ابن خلکان، ۱۹۶۸م، ج ۴، ص ۸۲؛ ابن عماد، ج ۴، ص ۳۱۷؛ ابن تغری بردی، ج ۶، ص ۱۴۴).

فاسی، که سند وقفیه را خوانده، گزارش کرده که قیماز این بنا را برای سرپناه فقرا و در راه ماندگان؛ اعم از زائر و مجاور، که به مکتب حنفی و تصوف گرویده باشند، وقف کرده است. ظاهراً این بنا پیش از این متعلق به شخصی به نام قفطی بوده است و بعداً توسط قیماز، در راستای اهداف جدید، تغییر کرده است (فاسی، ۱۹۵۹م، ج ۷، ص ۸۳).

* رباط مادر الناصر خلیفه عباسی (۵۷۹ق.)

زمرّد خاتون (م. ۵۹۹ق.) مادر خلیفه الناصر بالله، رباطی در سال ۵۷۹ در مکه بنا کرد که بر مبنای سندی که بر تخته‌ای چوبی حجاری شده و فاسی آن را دیده، رباط برای خدمت‌رسانی به فقرا و صوفیان، به صورت عام، اختصاص یافته است. فرد ساکن در این رباط می‌بایست صوفی مفلس، پرهیزگار و زاهدی باشد که شواهد درستکاری، امانت و زهد وی آشکار باشد. مشخص نیست که این رباط تا چه زمانی موقوف خدمت‌رسانی بوده است؛ چرا که در زمان فاسی، این بنا به رباط عطیفه، امیر وقت مکه تبدیل شده بود که آن را به اقامتگاه شخصی خود تبدیل کرده بود (فاسی، ۱۹۸۵م، ج ۱، ص ۵۲۸؛ همو، ۱۹۵۹م، ج ۱، ص ۱۱۸).

* رباط زنجیلی (۵۷۹ق.)

این رباط روبه‌روی مدرسه‌ای به همین نام، در نزدیکی یکی از درهای حرم، به نام باب الامراء در جهت شمال غربی قرار داشته است. فاسی معتقد است که هر دو بنا همزمان در سال ۵۷۹ وقف شده‌اند. در روزگار او این رباط به نام «رباط الهنود» شهرت داشت که احتمالاً نشان‌دهنده ویژگی عمومی قاطبه ساکنان بوده است. مخارج این رباط از طریق درآمد موقوفات متعددی در بندر عدن، در جنوب یمن، تأمین می‌شد. امیر فخرالدین عثمان بن علی زنجیلی (م. ۵۸۳)، واقف این رباط، از سوی تورانشاه ایوبی، حاکم یمن شده بود. همچنین شواهدی حاکی از این است که صلاح‌الدین ایوبی قلمرو ولایت زنجیلی را به حجاز نیز تسری داده است (فاسی، ۱۹۵۹م، ج ۶، ص ۳۶؛ همو، ۱۹۸۵م، ج ۱، ص ۵۲۹).

* رباط میانشی (پیش از ۵۸۳)

شیخ ابو حفص عمر بن عبدالمجید میانشی، محدث، فقیه و خطیب جمعه مکه، این رباط را ۲۳۰ سال پیش از عصر فاسی، در نزدیکی رباط ابن منده و در جوار دارالندوه بنا کرد. فاسی مردد بود که آیا میانشی خود بانی رباط بوده یا یکی از ساکنان معروف آن

بوده است. فاسی معتقد است که با توجه به ساختار بنا و دو خانه‌ای که در مجاورت هم تبدیل به رباط شده‌اند، شاید بنای رباط میانشی پیش از این با هدف دیگری ساخته شده و از زمانی به بعد در قالب رباط از آن استفاده شده است (فاسی، ۱۹۸۵م، ج ۱، ص ۵۲۸).

* رباط ابن السودا (۵۹۰ق.)

ابن سودا یکی از ساکنان این بنا بود و این رباط، به رباط الحریش هم شهرت داشته است. تاریخ ساخت این بنا به ربیع الاول سال ۵۹۰ به همت ام خلیل خدیجه و ام عیسی مریم، دختران ابو ثامر المبارک بن عبدالله قاسمی بازمی‌گردد. این رباط مخصوص اقامت صوفیان مجرد مرد بوده که در فقه، پیرو مکتب شافعی بوده‌اند. این رباط در محدوده باب دُریبه در شمال شرق حرم قرار داشته است (فاسی، ۱۹۸۵م، ج ۱، ص ۵۳۷؛ همو، ۱۹۵۹م، ج ۱، ص ۱۲۳).

* رباط اخلاطی (۵۹۰ق.)

مجموعه‌ای از سه مهمانخانه اطراف حرم است که در سال ۵۹۰ و ۵۹۱ تحت عنوان رباط اخلاطی شناخته می‌شد. نام آنها برآمده از اصالت آناتولیایی سازنده اولیه آنها بود. یکی از رباط‌ها با هدف اسکان زنان غیر مکی، که پیرو مذهب حنفی هستند، اختصاص یافته بود. در حالی که دیگر بنا محدود به ساکنان و اهالی بومی شهر اخلاط شده بود (فاسی، ۱۹۸۵م، ج ۱، ص ۵۳۴؛ همو، ۱۹۵۹م، ج ۱، ص ۱۲۱).

* رباط ربیع (۵۹۴ق.)

رباط ربیع نزدیک تپه اجیاد در جنوب حرم بنا نهاده شده بود که نام، از بانی اصلی‌اش، ملک افضل نورالدین علی (م. ۶۲۲ق.)، فرزند بزرگ صلاح‌الدین ایوبی، حاکم دمشق، برگرفته بود. ربیع با مأموریت مدیریت بر اموال و ابنیه متعلق به ملک افضل به مکه سفر کرده بود. یکی از مهم‌ترین این وظایف، ترویج موقوفات وی بود؛ موقوفاتی که برای حمایت از مسلمانان بی‌سرپناه خارج از مکه تهیه شده بود. تاریخ ساخت بنا، ذی‌الحجه سال ۵۹۴ است. در ماه رمضان سال ۸۰۹، امیر مکه، حسن بن عجلان، این رباط را به موقوفات خود افزود (فاسی، ۱۹۵۹م، ج ۴، ص ۱۰۴).

* رباط ابن غنائم (۶۰۰ق.)

این رباط در سال ۶۰۰ و در ربع شمالی حرم، در منطقه دریه، ساخته شده بود و در قرن نهم هنوز دایر بود. فاسی آن را بازدید کرده و کتیبه وقفیه آن را ثبت نموده است. نام بانی در این سند، محمد بن ابی علی ضبط شده و «سلطان کوهستان غور و هندوستان» وصف شده است. او در منابع رسمی تاریخی، شهاب‌الدین احمد بن سام خوانده شده که قلمرو حکمرانی‌اش از هرات و کابل تا غزنه وسعت داشت و از سال ۵۶۹ تا ۶۰۲ هجری حکمرانی می‌کرد. در سند وقفیه این رباط به هیچ محدودیتی، به جز تعداد ساکنان که نباید به صورت همزمان از ده تن تجاوز کند، اشاره نشده است. مردان صوفی از هر طریقتی؛ اعم از عرب و عجم، که از شهر مکه عبور کرده یا در آن رحل اقامت افکنده‌اند، می‌توانستند در این رباط ساکن شوند (فاسی، ۱۹۸۵م، ج ۱، ص ۵۳۷؛ همو، ۱۹۵۹م، ج ۱، ص ۲۳۳).

* رباط موفق (۶۰۴ق.)

الموفق ابوالحسن علی بن ابی‌القاسم عبدالوهاب (م. ۶۲۴ق.) قاضی و فقیه ساکن اسکندریه مصر بود و این رباط در منطقه مصفله مکه، در غرب باب ابراهیم قرار داشت. با وجود ساخت و سازهای متعددی که از قرن هفت تا دوره مدرن در مکه انجام شد، بازمانده‌های این بنا تا سال ۱۹۸۴ قابل رؤیت بوده است؛ چراکه موقعیت ممتاز آن در دوست متری غرب حرم، در منطقه‌ای مشهور به سوق الصغیر، مؤثر بوده است. نام این رباط در طول تاریخ چندبار عوض شده و در منابع با نام‌هایی همچون رباط اهل المراکش یا رباط عثمان نامیده شده است (فعر، ۱۴۰۵ق، ص ۳۱۸).

رباط موفق در سال ۶۰۴ با هدف تأمین رایگان مایحتاج اولیه مردان جوان مجردی که از شمال آفریقا به قصد حج پای به مکه نهاده‌اند، وقف شده بود. ابن بطوطه در گزارش از مکه در سال ۷۲۶، این رباط را به عنوان یکی از مجهزترین مهمانخانه‌های مکه ستوده است (ابن بطوطه، ۱۹۶۴م، ص ۱۴۰).

در رمضان سال ۸۰۹، شریف حسن بن عجلان، در آمد تعداد زیادی از اراضی کشاورزی اطراف را وقف این رباط کرد و بعدها تاجری ثروتمند از اهالی مکه، به نام عطیه بن خلیفه (م. ۸۲۷) اموال دیگری را وقف این رباط نمود. این دو رویداد به خوبی نشان دهنده ارتقای درجه و اهمیت این رباط در میان اهل مکه است؛ حتی در زمانی که دو قرن از عمر آن نیز گذشته باشد (فاسی، ۱۹۵۹م، ج ۴، ص ۱۴۰).

* رباط بیت المؤمنین

این رباط در سال ۶۱۷ توسط امیر قرامر بن محمود اقدری فارسی احداث شده است. محل آن در سوق اللیل، منطقه‌ای در شمال شرقی حرم در مکه بود و برای صوفیان فقیری که از تعلقات دنیوی بریده بودند، اختصاص یافته بود (فاسی، ۱۹۸۵م، ج ۱، ص ۵۳۴).

* رباط الخوزی (۶۱۷ق.)

این رباط را نیز امیر قرمار بن محمود اقدری فارسی به صوفیان اختصاص داده بود. فاسی وقفنامه این بنا را مطالعه کرده و حدس زده بود که تاریخ ساخت این رباط سال ۶۱۷ باشد؛ چراکه در زمان وی دو قرن قدمت داشت (همو، ص ۵۲۹).

* رباط تیممی (۶۲۰ق)

احمد بن ابراهیم بن عبدالمالک بن مطرف قنجیری تیممی مری (م. ۶۲۷)، عالم و صوفی اندلسی، که چندین بار در سنوات پس از سال ۵۷۰ به حجاز سفر کرده بود، رباطی با نام خود در شوال سال ۶۲۰ تأسیس کرد. این رباط در شرق کوه مروه و منتهی الیه شمالی مسعی قرار داشته است. این رباط برای حمایت از فقرا و صوفیان عرب و عجم ساخته شده بود. درآمدهای حمامی عمومی، در حوالی اجیاد در جنوب حرم، به ساخت این بنا اختصاص پیدا کرده بود (همو، ص ۵۳۲).

* رباط بنیاسی (۶۲۵ق.)

این رباط در سال ۶۲۵ توسط امیر فخرالدین ایاز بن عبدالله بنیاسی بنا شد. وی یکی از چهره‌های تأثیرگذار دربار سلاطین ایوبی، الملک العادل و الملک الکامل، بود. این رباط نزدیک باب الصفا، ورودی جنوبی حرم بود و به فقرا و بی‌سرپناهان اختصاص یافته بود (همو).

* رباط بنت التاج (پیش از ۶۲۹ق.)

در زمانی که فاسی از این رباط، که نزدیک کوه اجیاد بود، دیدار کرده، عمر آن را دوست سال تخمین زده است. طبق سند وقفنامه، این رباط به زنان صوفی و غیرصوفی اختصاص داشته که با صفای باطن به زیارت خانه خدا آمده بودند (همو).

* رباط الشرابی (۶۴۱ق.)

امیر اقبال الشرابی (م. ۶۵۳) یکی از ممالیک خلیفه المستنیر، این رباط را در سال ۶۴۱، روبه‌روی باب بنی شیبه (باب السلام) و مسعی احداث کرده است. در این رباط کتابخانه‌ای مخصوص صوفیان بی‌سرپناه ساخته شده بود که توسط شرابی جمع‌آوری و وقف شده بود. مخارج این رباط از درآمدهای زمین‌های کشاورزی متعدد شرابی، در حومه مکه، تأمین می‌شده است.

در قرن هشتم که دوره بی‌ثباتی سیاسی گسترده‌ای در مکه بود و رقابت‌های شدیدی میان خاندان اشراف مکه پدیدار شده بود، اوضاع اداره موقوفات و رباط‌های مکه نیز کاملاً متحول شده بود. در سال ۷۲۶، که ابن بطوطه از مکه عبور کرده، رباط شرابی، مسکن یکی از رقبای مدعی امارت مکه، به نام «رُمیثة بن اَبی نَمی» شده بوده است. اما پس از تسلط قدرت ممالیک بر مکه در سال ۸۲۶ و استقرار مجدد ثبات در این منطقه، موقوفات به وظیفه اصلی خود بازگشتند. در این راستا دو موقوفه مهم رامشت و شرابی، توسط والی مکه، امیر بردبیک تاجی اشرفی، احیا شد و مخارج زیادی صرف بازسازی آنها گردید (ابن فهد، ۱۴۰۳ق، ج ۴، ص ۳۱۸).

* رباط غزی (۶۴۲ق.)

این رباط توسط علی بن محمد مصری در سال ۶۴۲ در حاشیه اجیاد ساخته شده است. طبق سند وقفنامه، که فاسی از نزدیک آن را دیده است، این رباط برای حفاظت از فقرا و مسلمانان، فارغ از رنگ و نژاد و هرگونه تعلق دیگری، اختصاص یافته است (فاسی، ۱۹۸۵م، ج ۱، ص ۵۳۴).

* رباط طیبی (۶۴۴ق.)

اطلاعات بسیار محدودی درباره رباط طیبی (طیبی) در دسترس است. طبق این اطلاعات محدود، در سال ۶۴۴ توسط شیخ ابوقاسم کلاله طیبی ساخته شده است. این رباط در مجاورت مسعی و رباط عباس قرار داشته است (همو، ص ۵۳۵).

* رباطی برای بانوان

فاسی از رباط مخصوص بانوان، در حوالی اجیاد، سخن گفته که قدمتی بیش از رباط زرندی دارد و به قرن هفتم هجری باز می‌گردد (همو).

* رباط قزوینی (قرن هفتم)

رباط قزوینی در شمال مسجدالحرام، نزدیک باب السده واقع شده بود و هیچ اطلاعاتی درباره واقف و شرایط موقوفه به دست فاسی نرسیده است. او صرفاً حدس زده که عمر بنا به قرن هفتم هجری بازگردد (همو، ص ۵۲۹).

* رباط الساحه (قرن هفتم)

تاریخ دقیق بنای رباط برای فاسی روشن نیست؛ اما او گمان برده که این رباط در قرن هفتم ساخته شده است. این بنا، که در جنوب حرم در منطقه اجیاد قرار داشته، توسط چند زن وقف شده که یکی از آنها مادر شیخ قطب الدین قسطلانی (۶۸۱-۶۱۴) بوده است. طبیعی است که این رباط صرفاً به زنان خدمت‌رسانی می‌کرده است (همو، ص ۵۳۴).

* رباط العباس (۷۲۶-۶۹۸ ق.م)

الملك المنصور لاجين (حك: ۶۹۶ - ۶۹۸) سلطان مملوکی استراحتگاهی عمومی مابین دیوار شرقی مسجدالحرام و مسعی بنا کرد. جانشین وی، الملك ناصر محمد بن قلاوون (حك: ۶۹۸ - ۷۰۸؛ ۷۰۹ - ۷۴۱) این ساختمان را با رباطی جایگزین کرد. ابن بطوطه نیز این رباط را دیده و ساکنان عمده آن را مجاوران مکه دانسته است. در قرن نهم، موقوفاتی که مخارج این رباط را تأمین می کرد، دچار تغییراتی شد. در رمضان ۸۰۹ امیر حسن بن عجلان چند قطعه زمین کشاورزی مرغوب را به موقوفات این رباط افزود. همچنین در سال ۸۷۵ تاجر مشهور مکی، خواجه شمس الدین محمد بن زمان، در آمد چند باب مغازه در باب علی در جنوب شرقی حرم را به رباط العباس اختصاص داد (ابن فهد، ۱۴۰۳ق، ج ۴، ص ۵۲۷؛ فاسی، ج ۱، ص ۳۸۲).

* رباط الاصبهانی (۶۴۹ ق.م)

ابراهیم بن محمد اصبهانی (م. ۷۵۶) تاجر و عالم شهیر مکی، رباطی را در رجب سال ۷۴۹ بنا کرد تا خدمات رایگانی به فقرا و کوتاه‌دستان جامعه مکه ارائه کند. همچنین زائران و حاجیانی که سرپناهی برای اقامت نداشتند، می توانستند در ایام حج در این رباط ساکن شوند. این بنا در شمال مسجدالحرام و در زقاق الحجر قرار داشت. مطابق شرایط این موقوفه، متولی این رباط شخص واقف و نسل فرزندان وی بوده‌اند. در شرایطی که نسل اصبهانی از بین برود نیز مدیریت این موقوفه به عهده اشرف حسنی، حاکم مکه، بوده است. در آمد این رباط باید از اجاره دو خانه‌ای که در همین ساختمان فقیه شافعی مکه وظیفه یافته بود، این بنا را مجدداً احیا کرد تا به کارکرد اصلی خود بازگردد (ابن فهد، ۱۴۰۳ق، ج ۴، ص ۵۲۷).

* رباط الطویل (۷۶۰ ق.م)

طیبقاء الطویل (م. ۷۶۹) یکی از امرای مملوک بود که اندکی پیش از مرگش به نیابت سلطنت حلب منصوب شده بود. او در سال ۷۶۰ رباطی در منطقه الشبیکه مکه در غرب مسجدالحرام بنا نهاد.

* رباط ابرقوهی (۷۷۱ق.)

نام این رباط برگرفته از شیخ غیاث‌الدین محمد بن اسحاق ابرقوهی شیرازی (م. ۷۸۵) است. او که تحت الحمایه شاه شجاع مظفری (م. ۷۸۶) در شیراز بود، مدت طولانی از عمر خویش را صرف آموزش طب در مکه کرد و در سال ۷۷۱ از سوی حامی‌اش مأموریت یافت که رباطی مقابل باب الصفا در جانب جنوبی مسجدالحرام بنا نهد. طبق وقفنامه این بنا، ده تن از زائران نیازمند ایرانی می‌توانستند به طور همزمان در این رباط ساکن شوند؛ به شرط آنکه شواهد قابل اعتمادی از فقر و زهد ایشان از دنیای فانی ملموس باشد. در این سند، اهالی هندوستان صراحتاً از حضور در این رباط منع شده بودند (ابن فهد، ۱۴۰۳ق، ج ۳، ص ۳۱۱).

* زاویه ام سلیمان (۷۷۲ق.)

ام سلیمان (م. ۸۰۲) یکی از زهاد متصوفه در مکه بود که احتمالاً اصالتی ایرانی داشت و در سال ۷۲۲ زاویه‌ای در شمال شرق حرم در سوق اللیل بنا کرد. طبق گزارش فاسی مشخص است که این بنا «زاویه» خوانده می‌شده که تقریباً از آن زمان به بعد، در افواه اهل مکه، مترادف رباط بوده است (فاسی، ۱۹۸۵م، ج ۱، ص ۵۳۴؛ همو، ۱۹۵۹م، ج ۱، ص ۱۲۱).

* رباط ام‌الحسین (م. ۷۸۴)

در شعبان سال ۷۸۴، ام‌الحسین (م. ۷۸۶) دختر قاضی شهاب‌الدین طاهری طبری و همسر قاضی ابوالفضل نویری، رباطی در حاشیه زقاق الحجر در شمال مسجدالحرام احداث کرد که مخصوص اقامت فقرا و ناتوانان جامعه مکه بود.

ام‌الحسین در کنار این رباط، مدرسه‌ای برای کودکان یتیم و سقاخانه‌ای (سبیل) در مکه بنا نهاد. او که مدارج علمی را طی کرده بود، از سوی افراد متعددی از علمای سوری و مصری اجازه تدریس فقه و کلام داشت (فاسی، ۱۹۸۵م، همان؛ همو، ۱۹۵۹م، ج ۸، ص ۳۳۱).

* رباط ابن بعلجَد (م. ۷۸۷ ق.).

این رباط در سال ۷۸۷ ق. در جانب غربی حرم و نزدیک باب الحزوره، توسط جمال‌الدین محمد بن فرج بن بعلجد مکی (م. ۷۹۵) ساخته شد. ابن بعلجد، تاجری مکی بود که مال التجاره خویش را از یمن به مکه وارد می‌کرد. طبق سند موقوفه، متولی آن شخص واقف بوده و پس از وی فرزندان ذکور، و پس از او قاضی شافعی مکه این مسئولیت را به عهده داشته است.

* رباط الوتش (اواخر قرن ۸ ق.).

این رباط، که در اواخر قرن هشتم هجری بنا نهاده شد، در شمال مسجد الحرام و نزدیک سه رباطی که با نام اخلاطی شهرت داشته، قرار داشته است (فاسی، ۱۹۸۵ م، ج ۱، ص ۵۳۳؛ همو، ۱۹۵۹ م، ج ۱، ص ۱۲۱).

* رباط العطار (۸۰۱ ق.).

علی بن ابی بکر العطار مکی (م. ۸۰۱ ق.). تاجری ثروتمند بود که خانه‌ای را نزدیک مسعی برای سکونت فقرا و بی‌سرنهان وقف کرد. روند قانونی وقف این بنا اندکی پس از مرگ واقف، در سال ۸۰۱ انجام شد (فاسی، ۱۹۸۵ م، ج ۱، ص ۵۳۳).

* رباط [اول] حسن بن عجلان (م. ۸۰۳ ق.).

در سال ۸۰۳ امیر مکه، حسن بن عجلان، رباطی را نزدیک مدرسه‌ای که پیش‌تر در جانب جنوبی حرم بنا کرده بود، احداث کرد. وی تنها امیر مکه بود که به احداث رباط اقدام کرده بود.

مخارج این بنا از موقوفات دیگری در مکه، منا و وادی مر الظهران تأمین می‌شد. اما در رمضان سال ۸۰۹، حسن بن عجلان اراضی کشاورزی دیگری در وادی مر الظهران و وادی عقیق در غرب مکه را نیز به این رباط افزود (فاسی، ۱۹۵۹ م، ج ۴، ص ۱۰۴).

* رباط البعدانی (م. ۸۰۶ ق.)

همسر ملک الاشرف اسماعیل (حک: ۷۷۸ - ۸۰۳) حکمران رسولی یمن، که فرحت نام داشت، این رباط را در سال ۸۰۶ بنا نهاد تا زنان فقیری که اهل مکه نیستند و از تأمین مخارج زندگی بازمانده‌اند، در آن ساکن شوند. این بنیاد خیریه، که بعدها رباط بعدانی نامیده شد، جوانب عام‌المنفعه دیگری نیز داشت که صرف بهبود حال مردم مکه می‌شد (فاسی، ۱۹۸۵م، ج ۱، ص ۵۳۷؛ ابن فهد، ۱۴۰۳ق، ج ۳، ص ۴۳۸).

* رباط ابن ابی شاکر (۸۱۵ ق.)

تقی‌الدین عبدالوهاب بن ابی شاکر، فقیه اهل قاهره، ساخت رباطی در جانب جنوبی مسجدالحرام را در کنار اجیاد، در سال ۸۱۵ آغاز کرد. پیشرفت ساخت بنا آنقدر کند بود که ابن شاکر به عمر خویش پایان کار آن را ندید. پس از مرگ وی، فخرالدین عبدالغنی بن عبدالرزاق، از سوی وزیر ملک المؤید مملوکی، متولی این بنا معرفی شد. این رباط اندکی پس از اتمام رباط حسن بن عجلان در سال ۸۲۱ پایان یافت و در دسترس فقرا و نیازمندان قرار گرفت (فاسی، ۱۹۸۵م، ج ۱، ص ۵۳۱).

* رباط دوم حسن بن عجلان (۸۲۲ ق.)

احداث بنای رباط دومی که حسن بن عجلان در جوار خانه خویش، در کنار اجیاد ساخت، به سال ۸۱۶ بازمی‌گردد (همو، ص ۵۳۵).

* رباط عطیة بن خلیفه (پیش از ۸۲۷ ق.)

عطیة بن خلیفه بن مطیبز (م. ۸۲۷) یکی از مشهورترین تجار مکه در زمان حیات فاسی بود. او ثروت خویش را از تجارت ادویه هندوستان به مکه اندوخته بود و اراضی وسیعی در وادی النخله و وادی مر الظهران در اختیار داشت. رباطی که او در مکه وقف کرده بود، در شمال شرق مسجدالحرام و در منطقه سوق اللیل قرار داشت که مخصوص زنان بی‌سرپرست و فقیر بود. در سند وقفنامه این رباط عبارتی وجود دارد که به جرأت

در هیچ یک از اسناد موقوفه مشابه دیده نشده است. واقف متولی موقوفه را مجاز به اجاره رباط، در ازای دریافت پول از حجاج در ایام حج کرده بود. تاریخ ساخت این رباط نامشخص است (همو، ص ۵۳۳).

*** رباط الصالحه (پیش از ۸۲۹ق.)**

فاسی هیچ اطلاعاتی در باب هویت سازنده و تاریخ ساخت این بنا ارائه نکرده است. تنها می دانیم که این رباط نزدیک رباط فرقانیه و مجاور در ورودی دارالندوه قرار داشته است (همو، ص ۵۲۹).

*** دارالخیزران (پیش از ۸۲۹ق.)**

فاسی این بنا را که نزدیک باب الصفا در جنوب حرم قرار داشته، رباط دانسته، اما هیچ اطلاعی از بانی، واقف و تاریخ ساخت آن ارائه نکرده است.

*** رباط سعید الهندی (پیش از ۸۲۹ق.)**

این رباط در سوق اللیل در شمال شرق حرم قرار داشت. فاسی از تاریخ وقف و احداث این بنا اطلاع نداشته است. همچنین هیچ اطلاعی در باب هویت بانی آن موجود نیست؛ تنها بر مبنای حدس و گمان می دانیم که هندی الاصل بوده است (همو، ص ۵۳۵).

*** رباط المسیکینه (پیش از ۸۲۹ق.)**

این رباط نیز در منطقه اجیاد قرار داشته و هیچ اطلاعی از سازنده، واقف و تاریخ ساخت آن به دست فاسی نرسیده است.

*** رباط بنت الحرابی (پیش از ۸۲۹ق.)**

این رباط نیز در منطقه اجیاد قرار داشته و هیچ اطلاعی از سازنده، واقف و تاریخ ساخت آن به دست فاسی نرسیده است.

* رباط الوراق (پیش از ۸۲۹ق.)

این رباط نیز در منطقه اجیاد قرار داشته و هیچ اطلاعی از سازنده، واقف و تاریخ ساخت آن به دست فاسی نرسیده است.

* رباط الطاهر (۸۴۳ق.)

یکی از برجسته‌ترین تجار مکی در میانه قرن نهم، خواجه بدرالدین حسن بن محمد بن قاسم الطاهر (م. ۸۷۱) بود که سفرهای متعددی به مصر، یمن، شرق آفریقا و هندوستان داشت و از سوی سلطان مملوک، به زعامت مسجدالحرام منصوب شده بود. ابن طاهر اختیارات قانونی برای تصرف رباط ابن منده را در اختیار داشت، به همین دلیل آن را بازسازی کرد و آن را بر همان موازین سابق، در تاریخ ۵ رجب ۸۴۳ به مدت ۹۵ سال و ۱۰ ماه و ۲۰ روز وقف کرد. مخارج این بازسازی از طریق اجاره مغازه‌ها، یراق آلات فروشی و اراضی کشاورزی ملصق بدان، تأمین شد.

ساکنان رباط ابن طاهر، مسلمانان فقیر و بی‌خانمانی بودند که توان پرداخت اجاره‌بهای سکونتگاه خویش را نداشتند. همچنین افرادی که سابقه اقامت در دیگر رباط‌ها را داشتند، مجاز به حضور در رباط ابن طاهر نبودند. از سوی دیگر اگر به فردی اجازه اقامت در رباط اعطا می‌شد، هیچ کس حق اخراج وی را نداشت؛ اما اگر مکه را برای مدت بیش از شش ماه ترک می‌کرد، خود به خود از حق سکونت در این رباط محروم می‌گردید. بدیهی است این قوانین سختگیرانه، حاکی از سوء استفاده‌های فراگیری است که فقرا از تعدد رباط‌های موجود در سطح شهر مکه انجام می‌دادند و شاید بسیاری از نیازمندان محق، توان بهره‌گیری از خدمات این بنیادهای خیریه را نداشتند (ابن فهد، ۱۴۰۳ق، ج ۴، ص ۱۵۳ - ۱۵۱).

* رباط شکر (۸۵۲ق.)

قائد شکر، غلام آزادشده شریف حسن بن عجلان در مکه بود. او را به عنوان وزیر شریف می‌شناختند که همه امور وی از طریق قائد شکر انجام می‌شد. این مسئولیت تا پایان

عمر شریف ادامه داشت. قائد اندکی پیش از مرگش دستور تبدیل یکی از خانه‌هایش در نزدیکی مسجدالحرام را به رباط صادر کرد. مخارج این رباط نیز از طریق اجاره خانه مجاور آن تأمین می‌شد. تبدیل و تغییر بنا، به دلیل مرگ ناگهانی قائد، به وقفه افتاد؛ اما فرزندش در سال ۸۵۲ آن را عملی کرد (همو، ص ۲۲۷).

* رباط قاضی ابن مظهر (۸۷۱ق.)

زین‌الدین ابوبکر بن محمد بن مظهر دمشقی انصاری، قاضی شافعی و کاتب‌السرّ در بارهٔ ممالیک قاهره، در سال ۸۷۱ اقدام به احداث مؤسسات خیریه‌ای همچون مدرسه، رباط و سبیل در قاهره، اورشلیم، مدینه و مکه کرد. رباط وی در مکه، در جنوب حرم و نزدیکی الصفا قرار داشت و بسیار مجلل بود (ابن ایاس، بدائع‌الظهور، ج ۳، ص ۲۵۵).

* رباط سلطان قایتبای (۸۸۴ق.)

ملک‌الاشرف قایتبای، دومین سلطان مملوک بود که در مکه به ساخت رباط اقدام کرد و به واسطهٔ روابط خوبی که از میانهٔ قرن هفتم همزمان با حکومت سلطان بیبرس، میان ممالیک و اشراف حسنی برقرار شده بود، تسلط و نفوذ ممالیک بر امارت اشراف افزایش یافته بود. قایتبای در سال ۸۸۲، به خواجه شمس‌الدین محمد بن عمر مشهور به ابن زمان، که نمایندهٔ تجاری‌اش در مکه بود، مسئولیت داد تا مکانی مناسب را، در نزدیکی مسجدالحرام، برای احداث مدرسه و رباط انتخاب کند. ابن زمان مکانی را در شرق حرم انتخاب کرد که پیش از آن سه بنای شریفه شمسیه، رباط سدره و رباط مراغی در آن ساخته شده بود.

رباط سدره، که در سال ۴۰۰ هجری ساخته شده بود و یکی از قدیمی‌ترین رباط‌های مکه بود، در قرن نهم رو به خرابی و افول نهاده بود. بنابراین، ابن زمان سه هزار دینار خرج کرد تا زمین رباط را خریداری کند و فرآیند قانونی «استبدال» را انجام دهد (ابن فهد، ۱۴۰۳ق، ص ۶۲۰). طی این فرآیند، متولی موقوفه از پول به دست آمده از طریق فروش موقوفه، می‌بایست بنای دیگری با همان شرایط تهیه کند و تمام شروط و لوازم واقف را دوباره در

مکان جدید اجرا کند (در باب استبدال ← امین، اوقاف، ۳۴۱). ابن زمان پس از تصرف رباط‌های سدره و مراغی و شریفه شمسیه، هر سه را در سال ۸۸۳ تخریب کرد (ابن فهد، ۱۴۰۳ق، ج ۴، ص ۶۲۰). رباط قایتبای دقیقاً در زمینی ساخته شد که پیش از آن رباط سدره قرار داشت. پس از اتمام ساخت بنا در سال ۸۸۴، قایتبای شخصاً برای افتتاح و ادای حج به مکه رفت و برهان‌الدین ابراهیم بن زهرا (م. ۸۹۱) قاضی شافعی مسجدالحرام، به عنوان متولی رباط، و شمس‌الدین محمد بن احمد مصری (م. ۸۸۵) به عنوان شیخ مدرسه منصوب شدند.

* * *

پس از توضیح و بررسی رباط‌های شهر مکه پیش از تسلط عثمانی بر حجاز، در سال ۹۲۳، می‌توان تقسیم‌بندی زیر را ارائه کرد: تعداد ۵۴ مورد از این مجموعه، با ذکر مکان قابل ردیابی و شناسایی هستند که ۲۴ عدد از آنها در شمال مسجدالحرام، ۲۰ عدد در جنوب و نزدیکی منطقه اجیاد و تنها ۵ مورد در شرق و ۵ مورد در غرب حرم قرار داشته‌اند. این در حالی است که مدارس شهر مکه، در همین بازه زمانی، بسیار نزدیک‌تر به حرم ساخته شده بودند تا اساتید و طلاب، زمان کمتری را در تردد بین حرم و مدرسه صرف کنند.

اما رباط‌ها که عموماً مسکن فقرا و بی‌مایگان بود، در فاصله‌ای دورتر از مسجدالحرام قرار داشتند. شاید به همین علت است که رباط‌های بیشتری در شمال و جنوب مسجدالحرام ساخته شده‌اند؛ چرا که اراضی ارزان‌تر و گسترده‌تری در این دو منطقه وجود داشته است. با توجه به زمان ساخت رباط‌ها در مکه، قدیمی‌ترین رباطی که اطلاعاتی از آن در دسترس است، به سال ۳۹۵ هجری باز می‌گردد. تقسیم‌بندی قرن به قرن ساخت هر یک از این رباط‌ها، که در ذیل خواهد آمد، جالب توجه است:

قرن چهارم هجری:

ابن منده (پیش از ۳۹۵)؛ السدره (پیش از ۴۰۰)

قرن پنجم هجری:

الفرقانیه (۴۹۲)

قرن ششم هجری:

زرنندی (پیش از ۵۲۹)؛ سبتیه (پیش از ۵۲۹)؛ دمشقیه (۵۲۹)؛ رامشت (۵۲۹)؛
ارسوفی (۵۷۱)؛ مراغی (۵۷۵)؛ خاتون (۵۷۷)؛ ابوسماحه (۵۷۸)؛ مادر خلیفه الناصر
بالله (۵۷۹)؛ زنجیلی (۵۷۹)؛ میانشی (پیش از ۵۸۳)؛ ابن سوداء (۵۹۰)؛ اخلاطی
(۳رباط ۵۹۰، ۵۹۱)؛ ربیع (۵۹۴)؛ ابن غنائم (۶۰۰)

قرن هفتم هجری:

الموفق (۶۰۴)؛ بیت المؤذنین (۶۱۷)؛ خوزی (۶۱۷)؛ تیمی (۶۲۰)؛ بنیاسی (۶۲۵)؛
بنت التاج (پیش از ۶۲۹)؛ شرابی (۶۴۱)؛ غزی (۶۴۲)؛ طیبی (۶۴۴)؛ عباس (۶۹۸)

قرن هشتم:

اصبهانی (۷۴۹)؛ طویل (۷۶۰)؛ ابرقومی (۷۷۱)؛ ام سلیمان (۷۷۲)؛ ام الحسین (۷۸۴)؛
ابن بعلجد (۷۸۷)؛ وتش (اواخر قرن ۸)

قرن نهم:

الطار (۸۰۱)؛ حسن بن عجلان (۸۰۳)؛ بعدانی (۸۰۶)؛ ابن ابی شاکر (۸۱۵)؛ حسن بن
عجلان (۸۲۲)؛ عطیه بن خلیفه (پیش از ۸۲۷)؛ طاهر (۸۴۳)؛ شکر (۸۵۲)؛ خاوند
(۸۶۵)؛ ابن مظهر (۸۷۱)؛ ابن الزمان (۸۷۵)؛ قایتبای (۸۸۴).

نتیجه گیری

بر مبنای اطلاعات و تقسیم بندی فوق، می توان دریافت که مکه در قرون ششم و نهم،
بیشترین ساخت و ساز رباط را شاهد بوده است. حجاز در نیمه نخست قرن ششم، تحت نفوذ
عباسیان و پس از آن تحت تسلط ایوبیان بود. در حالی که در قرن ۹، حجاز در اختیار ممالیک
قرار داشت. به طور مشخص در قرن هشتم، که ناآرامی های متعددی در مکه رخ داده، تنها
هفت رباط ساخته شده است. از میان این تعداد رباط، هویت ۴۶ تن از سازندگان و واقفان
مشخص است؛ هشت تن تاجر، هشت تن امیر یا حاکم محلی و هفت تن از طبقه علمای مکه

بوده‌اند. برخلاف روابط گرم و دوستانهٔ مماليك با حكام مکه، تنها چهار رباط را می‌توان یافت که به دستور یا خواست مماليك ساخته شده‌اند. دو رباط نیز به همت حسن بن عجلان، امیر مکه، ساخته شده است. بنابراین، می‌توان به این جمع‌بندی رسید که اشخاص منحصر به فرد، با صرف اموال شخصی، بیشترین نقش را در ساخت و سازهای خیریه و عام‌المنفعه در مکه داشته‌اند که بخش قابل توجهی از آنان، بومی مکه نبودند. در واقع ایرانی‌ها در رتبه اول و ساکنان حاشیه دریای مدیترانه و شامات در رتبهٔ دوم احداث رباط قرار داشته‌اند.

منابع:

۱. ابن بطوطه، محمد؛ ۱۹۶۴م، تحفة النظار فی غرائب الأمصار و العجائب الأسفار، بیروت.
۲. ابن خلکان، احمد بن محمد، ۱۹۶۸م، وفيات الأعیان، بیروت.
۳. ابن عماد عکری، عبدالحی بن احمد، شذرات الذهب.
۴. ابن فهد، عمر بن محمد، ۱۴۰۳ق، اتحاف الوری بأخبار أم القرى، تحقیق و نسخ: فهیم بن محمد شلتوت، چاپ مرکز البحث العلمی وإحياء التراث الإسلامی بجامعة أم القرى، چاپ اول.
۵. ابوالبرکات، محمد بن احمد بن ایاس، ۱۹۸۲م، بدائع الظهور فی وقایع الدهور؛ قاهره.
۶. ازرقی، محمد بن عبدالله، ۱۹۷۸م، اخبار مکه وما جاء فیها من الآثار، مکه.
۷. ذهبی، شمس الدین، ۱۹۶۰، العبر فی خبر من غبر، کویت.
۸. سُبکی، عبد الوهاب بن علی، طبقات الشافعیة الکبری، بیروت.
۹. صفدی، خلیل بن ایبک، ۱۹۴۹، الوافی بالوفیات، استانبول.
۱۰. عبدالقادر محمد عبدالله سامی السکار، ۱۹۷۹م، مصادر تاریخ الجزيرة العربية، ریاض.
۱۱. فاسی، تقی الدین محمد بن احمد، ۱۹۵۹م، العقد الثمین فی تاریخ البلد الامین، قاهره.
۱۲. فاسی، تقی الدین محمد بن احمد، ۱۹۸۵م، شفاء الغرام بأخبار البلد الحرام، بیروت.
۱۳. فاسی، تقی الدین محمد بن احمد، ۲۰۱۳م، تحصیل المرام من تاریخ بلد الحرام، ریاض.
۱۴. فعر، محمد بن فهد، ۱۴۰۵ق، تطور الكتابات و النقوش فی الحجاز منذ فجر الإسلام حتى منتصف القرن السابع الهجری، جده.
۱۵. محمد محمد امین، ۱۹۸۰م، الاوقاف و الحیاة الاجتماعیة فی مصر ۹۲۳ - ۶۴۸ق / ۱۵۱۷- ۱۲۵۰م دراسة تاریخیة و ثائقیة، قاهره: دار النهضة العربیة.